

Н. Д. ВАСИЛЕНКОВА-ПОЛОНСЬКА,
наукова співробітниця Української Академії Наук.

ІСТОРИКИ ЗАПОРОЖЖЯ XVIII В.

Ми маємо небагато джерел для історії останньої Запорозької Січі, Січі XVIII в. За найважливіші з них звичайно вважають „Історію о казакахъ запорожскихъ“ кн. С. І. Мишецького, та „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“ А. І. Ригельмана. Обое автори були самі в Січі, мали спромогу бачити на власні очі її побут, чути від самих учасників про різні події XVIII в., взагалі вони були самовидці того запорозького ладу, що його знищено 1775 р. Близько до цих праць ставлять історичні дослідні рос. історіографа Г. Ф. Міллера, що хоч і не був у Січі, але зібрав у своїх портфелях чимало — здебільша й досі не надрукованих — документів про її історію.

Всі ці джерела дослідники вважають за незалежні, хоч О. М. Бодянський висловив деякі думки з приводу ідентичності авторів „Лѣтописнаго повѣствованія“ та „Історіи о казакахъ запорожскихъ“ — тоді ще не було відомо, хто був цей автор, і О. М. Бодянський, друкуючи в „Чтеніяхъ въ Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ“ анонімну „Історію о казакахъ запорожскихъ“, у передмові до неї висловив гадку, що або автор її — А. І. Ригельман, або — „Ригельманъ обирало достоянія другихъ, компиляторъ“¹⁾. Згодом, друкуючи „Лѣтописное повѣствованіе“ Ригельмана, О. М. Бодянський дізнався, що автор „Історіи о казакахъ“ — кн. С. І. Мишецький (про це написав у примітці сам А. І. Ригельман)²⁾. Але видавати „Повѣствованіе“ Ригельманове доводилося в таких умовах, що О. М. Бодянський не міг настоювати на своїй характеристиці Ригельмана: він не автор, ergo — він „обирало“. Відтоді зминуло аж 80 років, згодом О. М. Бодянського цілком призабули, і всі дослідники Запорозжя

¹⁾ У передмові О. М. Бодянський писав так: „хотя сочинитель (Ригельманъ) въ Предувѣдомленіи къ Лѣтописному повѣствованію и говорить о многихъ источникахъ... однако объ... Истории вовсе не упоминаеть. А такъ распоряжаться чужимъ трудомъ... то есть почти цѣлкомъ помѣститъ его въ свое сочиненіе... можетъ только виновникъ, полный хозяинъ его, или же какой-нибудь обирало“... Исторія о казакахъ запорожскихъ. Предисловіе. Чтенія въ Импер. Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ при Моск. Универс. 1847 г. № 6, ст. III—IV (віда. „Смѣсь“).

²⁾ А. И. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ч. III, кн. V, стор. 138.

та Степової України — кінчаючи автором останньої статті про історію Запорозжя, автором цієї замітки — вважали твори цих авторів за самостійні, незалежні один від одного джерела, і бачили в їх ідентичності яскравий довід на те, що вони відповідали дійсності¹⁾.

Але справді було не так, і мій невеличкий нарис має виявити обопільний стосунок цих джерел.

З середини XVIII в. з'являється ціла низка праць, присвячених історії Запорозжя; перша з них була „Історія о казакахъ запорожскихъ“ кн. С. І. Мишецького²⁾. Автора її відряджено р. 1736 на Січ „для построения тогда до оной крѣпостного укрѣплення“, і пробув він там до 1740 р. Наслідком його спостережень і була „Історія о казакахъ“³⁾, яку він написав „отъ инженерной команды“, себ-то, здається, за дорученням од начальства. Цей твір зберігсь у п'ятьох списках: трое списків збереглося в портфелях Г. Ф. Міллерових, четвертий — у збірці І. П. Сахарова та п'ятий — у кн. М. С. Воронцова. Всі вони мають невеличкі відміни в тексті; окрім того, примірник І. П. Сахарова має „заключеніє“ — до читача⁴⁾; деякі інші мають примітку, що цю роботу виконано „отъ инженерной команды“; це дало право редакторам останнього видання — членам одеського „Общества Истории и Древностей“ гадати, що Мишецький відповів на запитання од уряду⁵⁾. Всі списки — анонімні, і ім'я авторове стало відоме через примітку Рігельмана⁶⁾. „Історію“ Мишецького видано двічі: вперше, 1847 р., її видав О. М. Бодянский, у „Чтенияхъ“⁷⁾, використавши списки Міллерові та Сахарова; вдруге — список кн. Воронцова видало одеське „Общество Истории и Древностей“, з примітками його членів: Н. Н. Мурзакевича, С. В. Сафонова та Н. П. Вертильяка⁸⁾.

Історія поділяється на 17 розділів. Зміст її такий: I розділ — початок запорозького війська (стор. 1—8)⁹⁾; II розділ — перелік січей (ст. 9—10); III розділ — засоби війни з турками (ст. 11—15); IV розділ — про те, відкіля козаки приходять у Січ (ст. 16—18);

¹⁾ Див. між иншим Д. Дорощенко, Огляд української історіографії. Прага 1923 стор. 62—63.

²⁾ Кн. С. І. Мишецький народивсь р. 1716, Г. А. Власьев подав про його тільки одну звістку: р. 1758 він був секунд-майор Смоленського гарніз. полку. Г. А. Власьевъ, Потомство Рюрика. Матеріали для составлення родословника, т. I, в. II. Князя Черниговскіе. Спб. 1906, стор. 222.

³⁾ Повна назва така: „Історія о казакахъ запорожскихъ, какъ оныя издревле зачались, и откуда свое происхождение имѣють, и въ какомъ состояніи нынѣ находятся“.

⁴⁾ Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. при Моск. Унив., 1847, № 6, стор. 36.

⁵⁾ „Історія о казакахъ...“, Одеса 1852, стор. III.

⁶⁾ Лѣтописное повѣствованіе, т. III, кн. V, стор. 138.

⁷⁾ Чтенія, 1847, № 6, стор. 1—42 (та III—VIII); смѣсь.

⁸⁾ Одеса 1852, стор. 1—78, та I—V передмова. Додаток — Описаніе Запорозжской Сѣчи, Сочин. Василя Чернявскаго, 1766 г. ст. 79—92.

⁹⁾ Треба попередити, що протягом усієї статті ми покликуємося на пагінацію „Історії о казакахъ“ тільки одеського видання.

V розділ — історія перебування запорозців під татарською владою (ст. 19—27); VI розділ — про те, як вони повернулися до Росії, і про їх звичаї (стор. 27—32); VII розділ — про старшину (стор. 33—36); VIII розділ — про ради, їх значіння та характер (ст. 36—43); IX розділ — про курінних отаманів (ст. 43—44); X розділ — про духівництво (ст. 44—46); XI розділ — про канцелярію (ст. 46—47); XII розділ — про майстерових людей (ст. 47—48); XIII розділ — про побут та прибутки старшини (ст. 48—51); XIV розділ — про прибутки курінних отаманів (ст. 51); XV розділ — про побут, вольності, багатство козаків (ст. 52—56); XVI розділ — про суд (ст. 56—59); XVII розд. — описання Дніпра, його допливів, річок і т. д. (ст. 59—78).

Вже з самого переліку розділів можна бачити, що книжка ця має велику вагу для дослідів над історією Запорозжя. Звичайно це значіння ще збільшується, коли візьмемо на увагу, що книжку цю написано в середині XVIII в., коли не було жадних дослідів присвячених Запорозжю, і що автор її сам, на власні очі, бачив те, про що він писав. І справді — цінність розділів книжки не однакова: ті частини, що Мишецький писав з чужих слів (розд. I, V, VI), мають меншу вагу, ніж ті, які він писав, як спостережник подій.

Найцікавіші ті розділи, де автор описує побут запорозців, політичний устрій, ради, обрання старшини, суд, вольності, промисловість, і т. д. Цей відділ не втратив і досі свого наукового значіння. Цікаво виявити, як ставивсь автор до того, що він бачив на Запорозжі: він уявляв собі, що запорозці „якобы Мальтійські кавалери своимъ житьемъ и чистотою“, і не дозволяють жінкам показуватися в Січі. Людність на Запорозжі зростала тільки через те, що сюди імігрували сусіди: козаки привозили дітей з України, Польщі, приймали дезертирів, то-що. Мишецький малює докладно звичаї запорозькі: ради, що відбувалися 1 січня, розподіл риболовель, вибори старшини. Тут виявилось, що він негативно ставивсь до „грубаго простонародія“, що брало участь в обраннях: після того, як поділять риболовлі „всі старі, добрі козаки розійдуться і залишаться тільки сама дурна голота“; коли вони вирішать змінити старшину, злов таки „найгрубіші п'яниці“ йдуть до обраного отамана, щоб повідомити про обрання та запросити на раду. Всі зміни старшини, на думку Мишецького, провадять самі „п'яниці“¹⁾. Це ставлення до запорозької ради, як зібрання п'яниць, бурхливої голоти, дуже цікаве: воно характерне для всієї російської історичної літератури про Січ.

Цінні розділи про прибутки старшини: тут виявляються промисловість запорозців, їх торговля; ще цікавіший розділ, що трактує про вольності: автор яскраво малює дві групи запорозців: справжніх козаків, що живуть по куренях, у Січі, та козаків господарів, що

¹⁾ Історія о казакахъ запорожскихъ. Одесса 1852, стор. 36—43.

мають свої господарства або на форштаті, або по зимівниках; вони розводять худобу, коней, бджіл, ловлять рибу¹⁾. В іншому місці він одзначив, що старі заможні козаки почасти ходили на Україну, одружувалися і залишалися там²⁾. Досить несподівано Мишецький повідомляє, що взагалі запорозці „роботъ повелѣваемыхъ не умѣють, но всегда въ гуляньи и... неспокойномъ пьянствѣ, жизнь свою про-вождають“³⁾. Треба гадати, що це говорить про козаків, які жили в самій Січі.

Мишецький подав характерну рису, що малює взаємовідносини між січовими козаками та тими, котрі жили по зимівниках і котрих січовики вважали за своїх підданців. Ненависть цих останніх була така велика, що вони, коли Січ перебувала в Олешках, і коли козаки пішли з ханом на черкасів, прийшли до Олешок і розруйнували січу, пограбували худобу, а людей порізали: це була помста підданців, що за неї згодом віддячилися і козаки⁴⁾.

Цікавий розділ присвячено судові: він говорить про найважчі провини з погляду запорозців: забойство, крадіжка, содомський гріх, що карали їх смертю⁵⁾.

Мишецький приділив багато місця в своїй праці перебуванню запорозців за кордоном, під владою татар, та тому, як вони повернулися до Росії, як уважаючи на їх прохання, цариця Ганна дозволила їм повернутися до Росії „и приняла ихъ въ число своихъ рабсвъ“. Він докладно описує всі події, звязані з переходом у російське підданство, приїзд офіцера російського, а потім турецького посла, який пропонував їм залишитися в підданстві турецькому, описує присягу російській цариці і оголошення всій людності, що їх прийнято „в число вірних рабів“⁶⁾. Як бачимо, — нема ані слова про будь-які умови або обіцянки од російського уряду, що про їх свідчать грамоти імп. Ганни⁷⁾.

Ми зупинилися докладно на змісті оповідання Мишецького тому, що воно цікаве, як перший опис запорозького побуту, і тому, що, як побачимо, воно мало величезний вплив на російську історіографію, дарма що і не було надруковане, протягом більш як 100 років.

Року 1760, в часописі „Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія“ було надруковано чималу статтю російського історіографа німця родом, відомого Г. Ф. Міллера, під назвою „Извѣстія о казакахъ запорожскихъ“⁸⁾. Автор її зазначив у примітці, що в основу свого оповідання поклав він звістки, одержані від росій-

¹⁾ Історія о казакахъ запорожскихъ, Одесса, 1852, стор. 17 — 53.

²⁾ Те-ж, стор. 18.

³⁾ Те-ж, стор. 55.

⁴⁾ Те-ж, стор. 23.

⁵⁾ Те-ж, стор. 56 — 58.

⁶⁾ Те-ж, стор. 27 — 32.

⁷⁾ А. А. Скальковскій. Історія Новой Сѣчи, т. II, изд. III, стор. 44 — 45, 57.

⁸⁾ „Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія“, 1760 р., травень, стор. 387 — 414.

ського офіцера, що деякий час перебував між запорозьких козаків. Ці відомості Міллер одержав од свого приятеля, і приєднав до них ті відомості, що мав у себе. Як бачимо, Міллер не назвав Мишецького і натяк на якогось офіцера, що перебував у Січі, досить темний. Зв'язку між цими двома оповіданнями досі в історичній літературі ніхто ще не зазначав. Тільки О. М. Лазаревський року 1858, в „Указатель источниковъ“ під вказівкою на цю працю Міллера поставив у дужках прізвище Мишецького та знак запитання¹⁾. Мабуть він не був певний, щоб висловитися ясніше. Будь-що-будь, знак запитання О. М. Лазаревського не звернув на себе достатньої уваги з боку дослідників.

Працю Міллерову не поділено на розділи і не має вона ладу „Історії“ Мишецького. Вона починається переліком порогів та Січів; останнє взято в Мишецького з деякими додатками (Мишецький, стор. 9—10, Міллер, стор. 390—392); потім іде в Міллера переказ Мишецького—з деякими дрібними відмінами—про зраду Мазепи, про участь запорозців у цій справі (Мишецький, ст. 18—26, Міллер, ст. 393—402). Міллер тут мало не слово в слово повторює байку Мишецького про те, що Орлик був мусулманин. Так само переказує Міллер оповідання Мишецького про помсту Самарських козаків:

Мишецький.

...какъ запорожскіе казаки подъ командою султана, ходили въ Черкесы... Запорожскіе казаки ж, которые живутъ при р. Самарѣ, собравшись во многой силѣ, и пошли военной рукою на Запорожскую Сѣчь, въ урочище Олешки, и оную всю разбили и разграбили, и людей множество перерубили и вѣшали, и потомъ оную всю выжгли; и за то они то чинили, что запорожцы подданными у себя имѣли и многія имъ насильства и обиды чинили (сторінка 28).

Міллер.

Знатное число запорожскихъ казаковъ поселилось при устьѣ Самары... Всѣ сіи почитались отъ тѣхъ, кои жили въ Сѣчи, за подданныхъ. Претерпѣвая сверхъ того отъ нихъ великія обиды, помышляли о способѣ отмщенію и сыскали къ тому удобный случай, когда лучшіе запорожцы находились съ Ханомъ въ Черкасскомъ походѣ... пришли въ Алешки, гдѣ толкую оказали суровость, что безчеловѣчнѣе поступать не могъ бы непріятель... людей въ ярости отчасти порубили, а отчасти повѣсили, Сѣчь разграбили и выжгли (39).

Тут ясно, що Міллер тільки згустив фарби Мишецького.

Далі—оповідання про те, як козаки пограбували поляків:

Мишецький.

...Ханъ крымскій онымъ запорожцамъ запрашалъ и великія деньги съ нихъ за оныя обиды доправлялъ, и онымъ обидимымъ полякамъ отдавалъ; въ одну пору, чрезъ прошенія польскихъ жителей Ханъ крымскій съ оныхъ казаковъ изыскалъ 24.000 р. денегъ и обидимымъ полякамъ отдавалъ (24).

Міллер.

Ханъ приказывалъ обыкновенно по принесеннымъ отъ поляковъ жалобамъ грабежъ или возвратить, или заплатить деньгами. И сіе однажды простирадося до 24.000 р., которые казаки должны были заплатить за одинъ токмо набѣгъ обиженнымъ полякамъ (399).

¹⁾ А. М. Лазаревскій, Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края. Вып. I. Спб. 1858, стор. 4, № 6.

Так само переказано оповідання про те, як запорозці знайшли гармати в Дніпрі (Мишецький, ст. 26, Міллер, ст. 400). Характер переказу має оповідання про те, як козаки повернулися до Росії і як з них зробилися „вірні раби“, про участь, яку вони брали в війні з Туреччиною (Миш., ст. 27, Міллер, ст. 403).

Мишецький.

...как оный офицеръ (шо його послала имп. Ганна) къ нимъ прїхалъ, то отдалась ему честь такимъ образомъ: что вышелъ кошевой со всею старшиною и казаками въ нѣсколько тысячахъ человекъ ему на встрѣтеніе, и стали отъ самой Сѣчи на обѣ стороны по дорогѣ версты на двѣ, гдѣ надлежитъ оному офицеру сквозь ихъ ѣхать... они его съ великимъ учтивствомъ и поздравленіями приняли и отдали ему честь пушечною и ружейною стрѣльбою (стор. 28).

Міллер.

Кошевой со старшинами и нѣсколько тысячъ простыхъ казаковъ вышли ему на встрѣчу и стали отъ Сѣчи по обѣимъ сторонамъ дороги версты на двѣ рядомъ, такъ, что офицеръ промежъ ихъ ѣхалъ. Они поздравляли его пушечною пальбой. Вездѣ раздавался голосъ литавровъ и трубъ, барабановъ и флейтъ, а наипаче все-народного восклицанія, которымъ больше, нежели всѣмъ прочимъ общая радость изъясняется (стор. 404).

Цей зразок показує, яким чином використовував Міллер звістки Мишецького: по суті там нема нічого нового, але „настрій“ підвищений, бо як бачимо, ці „восклицанія“, що найбільше відбивають радість народню — додав разом з флейтами, сам Міллер, од свого щирого серця.

Ми не даватимем далі таких докладних прикладів — нам здається, що їх наведено досить.

Потім іде в Міллера перелік куренів, він його цілком узяв у Мишецького (Миш. ст. 34—35, Міллер ст. 411—413); так само оповідання про курінних отаманів, їх обрання, інших начальників курінних (Миш., ст. 43—44, Міллер, ст. 412—415); тут є деякі додатки. Що-ж до розділу про „рядових“ козаків, то цю частину списано в Мишецького (Миш. ст. 16—18, Міллер ст. 415); так само і оповідання про духівництво на Січі (Миш. ст. 44—46, Міллер ст. 417—419); про ремісників (Миш. ст. 47, Міллер ст. 419—420), хоч у Міллера це дано трошки докладніше.

Найважливіша частина оповідання — ради і обрання старшини — являє собою у Міллера шкільний переказ відповідного місця Мишецького (Миш. ст. 36—43, Міллер ст. 420—428). В частині, присвяченій судові, Міллер зробив невеличкі додатки: так він порівнює право запорозьке з „малоросійським“, але взагалі наслідує Мишецькому. У відділі про карі він цілком списав у Мишецького (Миш., ст. 56—59, Міллер, ст. 429—432).

Тепер можна підбити деякі підсумки: порівнюючи два оповідання про запорозьких козаків — Мишецького та Міллера, бачимо, що останній не тільки використав першого, як історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького переписав, позбавив його прийнятої в автора систематичности. Але в „Історії“ Мишецького

залишилося невикористано чимало сторінок, увесь перший розділ про походження козаків, що звичайно, не завдовольнило історика, третій — про війни з турками, та весь розділ останній — географічний опис території, річок і т. д., та деякі окремі дрібниці.

З другого боку цікаво, що вніс Міллер нового? Дуже мало. Треба пам'ятати, що протягом всієї книжки зустрічаємо невеличкі додатки: наприклад — перелік порогів (387 — 389), про те, як ставилися Петро I та Катерина I до запорозців і гадка, що пізніш і справді можна було ставитися до них не так суворо, бо навряд-чи залишився хто з тих, що брали участь у Мазепиній зраді (410); Міллер надає значіння участі Гетьмана Апостола в тому, що запорозцям дозволено повернутися (402); він описує пересправи з Польщею докладніше, ніж Мишецький (402); Міллер висловив гадку, що запорозці не вдоволені з сучасного миру і навпаки, бажають знов взяти участь у війні (410); потім іде невеликий опис того, як зовні виглядала Січ (411); Міллер додає до списку куренів поясіння про походження самої назви — від „диму“ (412). До розділу про те, що до Січи не допускають жінок, Міллер додає, що коли одного разу комендант Січи привіз свою жінку, то вона мусіла була „терпѣть отъ казаковъ досадительныя рѣчи“ (416); в розділі про духівництво Міллер додав коротеньке поясіння, як боролися козаки з унією та католицизмом (417).

За найважливіший ми вважаємо додаток до розділу про побут козаків: Міллер пише, що можна порівняти курені з окремими кантонами, з яких складається республіка. Вони сваряться, але, коли починається війна, всі сварки вщухають. В них панує право дужчого, і тільки воно й може держати їх просте та грубе товариство (432).

Цікавий додаток про торгівлю: „нынѣ, — пише Міллер — устремились они больше въ торги, а наипаче получаемою изъ Крыма солью и рыбою“. Далі він пише, що поляки обвинувачують запорозців, ніби вони всі гайдамаки; але це без підстави; коли деякі окремі козаки починають грабувати, їх ловлять, вішають, і те, що вони пограбували, повертається власникам (439 — 440).

Ще цікавий додаток: як відомо, Мишецький писав свою історію тоді, коли ще не було Нової Сербії. Міллер писав свої „Извѣстія“ 1760 р., і він визнав за потрібне пояснити, що запорозці перед оселенням сербів „распространялись“ до впливу Синюхи в Бог; всю цю землю, аж до містечка Торговиці, захопили серби, але „запорожци мало оную употребляли. Сіе было бы не простительно, ежели бы столь изрядная земля долее стояла ненаселенною“ — таким чином він цілком виправдує земельну політику вищої влади. Далі він перелічує сербські осади. Описавши характер торгівлі запорозців (вони завжди купують та продають все, коли п'яні), Міллер висловлює таке міркування: хоч запорозці і вважаються за належних владі Гетьмана,

справді „за дальнімъ разстояніемъ и для необузданного житія сего народа, невозможно ихъ содержать въ совершенномъ послушаніи“ (442 — 444).

Такий зміст „Извѣстій“ Міллера. З того, що ми дали, видно, що автор не мав іншого джерела, ніж „Історія“ Мишецького; можливо, що хтось розповідав Міллерові про вигляд Січи, про неприємності, що зазнала комендантова жінка, то-що. Джерел незалежних, вартих уваги, у його не було. До того, що написав Мишецький — він додав тільки вчені міркування історика.

Тут повстає ще одне питання: чому Міллер не назвав Мишецького? Чому він тільки натякнув на якогось офіцера в своїй примітці? Можливо, що він не знав прізвища автора „Історії“, про його вперше довідалися з Рігельманової примітки. Але все-ж-таки Міллер міг, не називаючи автора, пояснити, що він видає чужий твір¹⁾, а не запевняти, що він користувався між іншим і цим джерелом.

Про те, яку вагу надавали сучасники „Извѣстіямъ“ Міллеровим, свідчить такий приклад: 1788 року, Л. Максимович видав у Москві „Словарь Географическій Россійскаго Государства“; друге видання вийшло 1804 року²⁾. Тут Запорожжю присвячено велику статтю³⁾. Коли ми її порівняємо з Міллеровою статтею, то побачимо, що з початку до 576 стор. — це передрук Міллерової статті. В ній є тільки невеличкі відміни: додано про вбрання запорозців та їхню вдачу (стор. 564), та є ще цікава відміна, що ми її наведемо текстуально:

Міллер.

До поселенія сербовъ при рѣкахъ Ингуль и Ингульцъ, которое учинилося въ 1755 году, распространялися они обыкновенно до впаденія въ Бугъ рѣки Синюхи, яко до своей старой границы (442).

Словарь Географическій.

...До поселенія сербовъ при рѣкахъ Ингуль и Ингульцъ, которое учинилося въ 1755 году, распространялись было они дерзостнымъ образомъ до впадающей въ Бугъ рѣки Синюхи, яко бы до своей старой границы (567).

Ясно, навіщо додано скількись слів у Словнику. Після того замість опису Нової Сербії вміщено докладний опис рибного промислу запорозців (567 — 571). Кінець статті додано механічно — тут надруковано маніфест 1775 року про зруйнування Січи.

Пізніш, року 1822, Д. Н. Бантиш-Каменський мало не весь відділ, присвячений Запорожжю списав з Міллера⁴⁾; цікаво те, що

¹⁾ Треба пам'ятати, що в портфелях Міллерових переховувалися 2 списки „Історій о казакахъ запорожскихъ“ Мишецького, і покликуватися, отже, на те, що „сіе отъ нѣкоторого пріятели мнѣ сообщено было“ — Міллер не мав підстав; краще було-б, коли-б він надрукував твір Мишецького з своїми додатками, або примітками.

²⁾ Перше видання мало назву: „Новый и полный Географическій Словарь Россійск. Государства. 1788—1789“. Друге видання: „Словарь Географическій Россійскаго Государства, описывающій азбучнымъ порядкомъ... Москва... собранный А. Ш[екатовымъ]. Москва 1804“.

³⁾ Там-же, т. II, вид. II, стор. 535 — 579.

⁴⁾ Д. Бантишъ-Каменскій, Історія України. Останнє київське видання Ф. А. Іогансона, стор. 244 — 248.

він, маючи під руками „Історію“ Мишецького, не помітив обопільного стосунку між цими оповіданнями¹⁾.

Поруч із „Історією“ Мишецького звичайно вважають за незалежне від нього першоджерело запорозької історії „Лѣтописное повѣствованіє“ А. І. Ригельмана²⁾. Автор її, інженір, значну частину свого життя провів взагалі на Україні, і зокрема серед запорозців (1740—42), де брав участь у розмежуванні земель з Туреччиною; потім (1770—71) він будує фортецю Петровську на Дніпрянській лінії. Одружившись з донькою Лизогуба, він, після служби, оселився на Чернігівщині, в маєтку Андріївці³⁾. Таким чином автор „Повѣствованія“ не був зовсім чужий Україні і здавалося-б, міг внести чимало нового матеріалу в своє оповідання.

Взагалі „Повѣствованіє“ Ригельмана звернуло на себе пильну увагу з боку дослідників, а акад. В. С. Іконников ставив його на межі літописного оповідання та критичної історії⁴⁾.

Ригельман у передмові перелічує джерела, якими він користувався: літописи (Габ'янки, Самбидця⁵⁾); почасти посилається в самому тексті на польських хронографів Кромера та ін.⁶⁾, на Соліньяка⁷⁾, Вольтера⁸⁾, В. Н. Татищева⁹⁾, Єміна¹⁰⁾, Шевалієра¹¹⁾ та „інших істориків“¹²⁾; він зазначає і кн. Мишецького, в примітці до розділу про перебування запорозців під татарською владою, і каже щиро, що цей розділ він списав у Мишецького¹³⁾. На жаль, він не зазначив того-ж про інші частини своєї праці, які історики досі вважали за самостійний твір, за незалежні вражіння людини, що на власні очі бачила те, про що писала або прийняла з безпосереднього первісного джерела. Як ми вже казали—примітку О. М. Бодянського—його дилему про відносини між Ригельманом та автором „Історії о казакахъ“—всі забули, не настоював на ній і сам Бодянський.

Навсправжки „Повѣствованіє“ Ригельмана, в частині присвяченій Запорозжю не можна вважати за першоджерело: він списав у Мишецького все, що малює побут Запорозжя, його політичний устрій, соціальний лад. Цей плагіят починається з перших сторінок „Повѣствованія“, а саме:

¹⁾ Теж Примѣчанія ко второй части Исторіи Малой Россіи, стор. 540, № 29.

²⁾ „Лѣтописное повѣствованіє о Малой Россіи и ея народѣ и казакахъ вообще... собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генераль-маіора и кавалера Александра Ригельмана. 1785—1786 г. Читенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс., при Моск. Унивѣрс., за 1847 г. книги—5—9; всего 668 + XIV стр., част. I—IV.

³⁾ О. Бодянскій, Историческое свѣдѣніе объ А. И. Ригельманѣ. Читенія въ Общ. Ист. и Древн., за 1848 г., кн., стор. II—IV.

⁴⁾ В. С. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. II, стор. 1953.

⁵⁾ Там-же, стор. 1953.

⁶⁾ А. И. Ригельманъ, Лѣтоп. повѣств. I, стор. 9.

⁷⁾ Те-ж, ч. I, стор. 9. ⁸⁾ Те-ж, ч. III, стор. 99—101.

⁹⁾ Те-ж, ч. I, стор. 8—10. ¹⁰⁾ Те-ж, ч. I, стор. 9.

¹¹⁾ Те-ж, ч. I, стор. 49—100. ¹²⁾ Те-ж, ч. I, стор. 2, 49 та 117.

¹³⁾ Те-ж, ч. III, стор. 138.

Мишецький.

Зачатіє ихъ войска и собранію учинилося въ 948 г., нижеописаннымъ случаемъ. Вышелъ изъ Польши одинъ человекъ, именемъ Семень, на устьє Буга, на лиманъ, для битья дикихъ козъ... и какъ провели тамошнее довольствіе ближніе его сосѣди, то предалися къ нему человекъ болѣе ста, ...а оного Семена стали у себя имѣть атаманомъ... и прозвали ихъ Козарами (1 — 2).

Рігельман.

Запорожцы... собственно о себе объявил, якобы войско ихъ начало свое возымѣло отъ 948 г., черезъ вышедшаго тогда изъ Польши, нѣкогого человека, именемъ Семена, роду Козарскаго, который якобы для рыбного промыслу и ловли звѣриной на устьє Богъ-рѣки въ еє лиманъ мѣсто избралъ, и куда по извѣщенію его... присовокупились къ нему земляки его и составили сперва черезъ то шайку человекъ изъ 100 или болѣе (ч. I, стор. 2).

Як бачимо, весь зміст Рігельман списав у Мишецького, але дещо змінив у ньому: вперше він видає цю байку за народне оповідання; вдруге він запевняє, що цей Семен з Польщі був „роду козарського“, — Мишецький, навпаки, намагавсь з'ясувати назву „козари“ — від „кози“¹⁾.

Далі Рігельман бере у того-ж-таки Мишецького перелік Січей, попередивши, що він його узяв „від інших істориків“ (ст. 2); потім він оповідає про козарів, перших князів і т. д. З 47 стор. він знов повертається до Запорожжя і оповідає про боротьбу запорозців з турками.

Мишецький.

Черезъ Днѣпръ бывали цѣпи желѣзные перетянуты... Запорожцы вырубятъ дерево толстое со всею прутьемъ, и везутъ передъ собою, и какъ будутъ приѣзжать къ тѣмъ городкамъ, то въѣдутъ въ р. Космаху ночью... и пустятъ дерево къ тѣмъ цѣпямъ, какъ то дерево въ цѣпи ударить, и цѣпи забренчатъ, то изъ пушекъ пойдетъ пальба, и какъ изъ пушекъ выпалятъ, которыя на цѣпи наведены, то оныя вдругъ и пройдутъ мимо тѣхъ городковъ, а турки, хотя по проѣзжающимъ изъ ружей палили, однакъ ихъ не могли удерживать. А въ нныя времена такъ бывало, что казаки сквозь пройдутъ, а турки о томъ и знать не будутъ (13).

Рігельман.

...черезъ рѣки перетянуть желѣзныя цѣпи... Срубали толстыя деревья, подводя рѣкою ихъ ближе къ заставамъ и пускали со всіми сучьями по водѣ въ темныя ночи... деревья жъ наплывали на те перетянутыя цѣпи и тѣмъ удареніємъ по ночному времени тревожили турокъ, кои думали завѣрѣю, что казаки въ лодкахъ къ нимъ приплывали, стрѣляли по онимъ ворогамъ изъ пушекъ и ружьевъ, и тѣмъ чаяли удержать нашествениковъ. Точію казаки сколь скоро пальба окончилась, въ то время тутъ проѣзжали... Иногда же казаки тайно проѣзжали, что турки о нихъ и свѣдать не только видѣть не могли (ч. I, стор. 47 — 48).

Так само іде і далі: стор. 14 Мишецького цілком переписана в Рігельмана на стор. 48.

Далі — цікаво, як змінює Рігельман текст Мишецького:

¹⁾ Цікаве те, що Рігельман узяв редакцію списків Сахаровського та Воронцовського, бо в списках Міллерових замість „із Польши“ читаємо: „із Росції“. „Історія о козакахъ запорожскихъ“, Чтенія Общ. Ист. и Древн., 1847 г., смѣсь кн. 6, Смѣсь, стор. 3. Там-же „Разнорѣчія“, стор. 37, № 7.

Мишецький.

Оный Орликъ принялъ махметскій законъ и женился на турчанкѣ, отъ которого (?) уже и дѣтей много имѣеть (20).

Рігельман.

...дабы не отданъ былъ по усильному отъ Россіи требованію, принялъ наконецъ законъ Магометанскій, и для лучшего туркамъ увѣренія женился на турчанкѣ. Тогда запорожцы, яко бусурманна, хетмана имѣть его у себя не захотѣли... (ч. III, стор. 97).

Далі — розділ „о бытности отъ времени измѣны запорожцевъ въ Крымскомъ владѣніи“, має примітку Рігельмана, що він списав це оповідання у Мишецького (част. III, стор. 138, розділ XXXI).

Головне значіння для історії Запорозжя має, звичайно, розділ XXXVII, VI книги, IV частини оповідання Рігельмана, під назвою „Описание о бывшихъ запорожскихъ казакахъ, жительствѣ, поведеніи и обычаяхъ ихъ“.

Тут, після невеличкої передмови (стор. 67—71), починається отверте, виразне списування з Мишецького. Маніра списування Рігельмана різко відрізняється від Міллерової. Міллер міняє порядок статтів, треба в його „Извѣстіяхъ“ вишукувати де він списав у Мишецького те, або інше місце. Рігельман бере все, ряд-у-ряд, сторінку за сторінкою, тільки додаючи якісь дрібниці.

Мишецький.

...старые и добрые козаки имѣють довольно богатство въ платьѣ и въ деньгахъ, а пожелаютъ ѣхать въ Малороссію или въ Польшу для торговъ, или другихъ какихъ нуждъ, оныя берутъ себѣ пашпорты отъ Кошевого, за ихъ войсковою печатью, и изъ оныхъ много случается, что взявъ изъ Сѣчи свое богатство и женятся въ Малороссію или въ Польшу и тамъ остаются (18).

...Кошевой съ палицею, въ которой Кошевого вся честь состоитъ, а судья съ войсковою печатью, писарь съ чернильницею, асаулъ съ маленькою палочкою придуть, которымъ тогда отдается честь политавреннимъ боемъ, которые пришедъ стануть посреди народа безъ шапокъ, и поклонятся на всѣ четыре стороны потомъ скажетъ Кошевой: всему войску: что нынѣ, молодцы, у насъ новый годъ, надлежитъ намъ, по древнему нашему обыкновению, роздѣль въ войскѣ рѣкамъ и урочищамъ учинить (37).

Рігельман.

...нѣкоторые нажившись въ Сѣчи, со всѣмъ своимъ имѣніемъ подъ видомъ торговъ или и иныхъ какихъ нуждъ взявъ пашпорты отъ кошевого за печатью войсковою, отъѣзжали въ Польшу или Малороссію и тамъ безвозвратно жить оставались и оженивались (ч. IV, стор. 73).

...кошевой съ палицею, или съ насѣкою, въ которой вся честь Кошевого состояла, а судья съ войсковою печатью, писарь съ каламеремъ, то есть съ чернильницею, асаулъ съ маленькою палочкою, къ тому жъ мѣсту придуть, гдѣ отдавалась имъ честь литавреннымъ боемъ. Они же ставъ посреди круга того или народа, близъ знамя и литавръ, снявъ шапки, кланялись козакамъ, на всѣ то есть на четыре стороны. Потомъ скажетъ кошевой ко всему тутъ собранію, гдѣ и атаманы куренные бывали, сими рѣчами: „Паны молодцы и товариство. У насъ нынѣ Новый Годъ; треба намъ по древнему нашему звичаю роздѣль въ войскѣ рѣкамъ и урочищамъ учинить“, (ч. IV, стор. 74).

Мишецький.

...пойдуть человекъ десять да и болѣе самыхъ грубыхъ пьяницъ въ тотъ курень, гдѣ онъ живеть и будутъ просить ево, дабы онъ принялъ на себя такую честь. Ежели онъ добровольно не пойдетъ, то его по два человекъ ведутъ подъ руки, а двое или трое съзади пехають, и въ шею толкають, и ругательно бранятъ: иди, скурвый сынъ, намъ бо тебя треба, ты нашъ батько, будь намъ паномъ (38 — 39).

А кто изъ ихъ войска козаки... вино ...будеть продавать, то принужденъ дать кошевому ведро, а по ихъ званію кварту, судъ другую, писарю третью, асаулу четвертую, довышу и пушкарю пятую, на церковный обиходъ шестую, атаманамъ куреннымъ всемъ седьмую, а оное у нихъ берется все изъ десяти куфъ, и прозывается оное поставное вино (49).

Мені здається, що наведених прикладів цілком досить, щоб з'ясувати взаємовідносини між Рігельманом та Мишецьким; немає сумніву в тому, що він не тільки використав Мишецького, а навіть цілком списав у нього більшу частину свого оповідання, присвяченого Запорожжю¹⁾. Але він не все списав у Мишецького: всього він присвятив Запорожжю в I частині: стор. 2—3, 7—8, 17—18, 47—48 (взагалі 6 стор.); част. III, стор. 78, 96, 97, 138—143 (9 ст.); част. IV, стор. 29—35, 67—84 (25 стор.), а взагалі — 40 стор. З них 6 списав Рігельман отверто, та не визначаючи джерела в I частині 2—3, 47—48; в частині III — 97; в частині IV — 72—84, себ-то тільки 22 стор. Рігельман не списав у Мишецького. З цієї кількості 4 сторінки взяв Маніфест 1775 р. про зруйнування Січи, і залишилося 18 стор., які ми можемо поки-що вважати за власний твір Рігельмана. Побачимо зміст цих частин оповідання. Сторінки 7—8 I частини — присвячені „началу бытія при порогахъ“; 17—18 — побут козаків, їжа, одяг, зброя. Стор. 78, част. III — перше зруйнування Січи; 96 — про перебування запорозців під татарською владою (цікаве те, що трішки далі Рігельман повторює про перебування козаків під татарами — в розділі, що він списав у Мишецького — стор. 138—143). У частині IV, стор. 29—35, названі „Описанія о всѣхъ продерзостяхъ сѣчевскихъ казаковъ“ — мають за джерело почасти офіційні відомості про „запорозьку небезпеку“, почасти — той самий Маніфест,

¹⁾ Треба застерегти: ми не рахуємо сторінок, присвячених загальній історії України, переважно війсьній, де брали участь запорозці.

Рігельман.

...самые пьяные и сумазбродные человекъ съ десять или болѣе, и пришедъ къ тому въ курень, просили, чтобы онъ принялъ тотъ чинъ и званіе на себя, въ которое его выбираютъ, если же онъ не желаетъ и добровольно на сборное мѣсто не пойдетъ, то взявъ по два человекъ, его за руки, а прочіе сзади в спину и въ шею толкавши, изъ куреня его выталкиваютъ и съ тою процессією чрезъ всю площадь до сборища ихъ доваживали, ругая и говоря ему въ слѣдъ: иди, скурвый сынъ намъ тебе треба, ты нашъ батько, будь намъ паномъ (ч. IV, стор. 75).

...а когда оное скупаютъ козаки, и пожелаютъ въ Сѣчи продавать, тогда принуждены были съ каждахъ десяти куфъ вина дать Кошевому ведро, судъ другое, писарю третье, есаулу четвертое, довышу и пушкарю пятое, на церковный доходъ шестое, а на атамановъ куренныхъ седьмое, что указывалось у нихъ сборъ, вино поставное (ч. IV, стор. 79).

що його надрукував Рігельман. Сторінки 67—72 присвячені побуту запорозців. Ми не шукатимемо джерел для цих частин Рігельманового оповідання, ми поставили собі завдання з'ясувати звязок між Рігельманом та Мишецьким. Але все-ж-таки тут можна додати, що Рігельман між иншим, використав і Міллерові „Извѣстія“. Наприклад: сторінки Рігельмана 67—69 списані з Міллерових (411—413).

Міллер.

Каждый курень имѣть своего атамана или предводителя, который называется куреннымъ атаманомъ, и всѣ купно состоятъ въ вѣдомствѣ Кошевого атамана, который имѣть названіе отъ татарского слова Кошъ, а по російски станъ... (413).

Рігельман.

Каждый курень имѣлъ своего старшину, который назывался куреннымъ атаманомъ, а всѣ купно состояли подъ правленіемъ Кошевого Атамана, какъ выше сказано, кой получилъ себе названіе по мѣсту отъ татарского слова Кош, а по нашему станъ... (ч. IV, 69).

Далі—про військовий побут, про межі, про те, як запорозці „имя свое оскаредили“ супроти Росії, про ради, про напади на торговельні валки, про те, що вони „зрадили“ Росію—та резюме: „всякой благоразумный человекъ разсудить можетъ, что сборище оное достойно было давно какъ домашнее государству зло искоренено быть“. Вся ця частина тенденційного характеру, зібрана з різних місць—почасти з маніфесту 1775, почасти—з Міллера, то-що. Цікаве те, що й тут деякі пункти—напр. про ради, про старшину, і т. инш. повторюються нижче, там, де Рігельман цілком списав у Мишецького. Ці приклади малюють методу Рігельмана: він механічно зшивав окремі матеріали, якими користувався.

Тепер можна відповісти на запитання: чи мають самостійне значіння ті місця „Повѣствованія“, які Рігельман не списав у Мишецького? Нам здається, що відповідь може бути тільки негативна: за дуже невеликими винятками, дрібницями Рігельман не додав нічого цінного до оповідання Мишецького, і те, що додав—взяв таки знов почасті, у Міллера. Таким чином працю Рігельмана не можна вважати за першоджерело історії Запорозжя—він не виіс нічого з того, що міг-би йому дати власний досвід, власні спостереження над побутом, звичаями, правами запорозьких козаків.

Отже на підставі порівняння цих джерел запорозької історії XVIII в. можна зробити такі підсумки. Замість трьох джерел ми маємо по суті тільки одне: це „Історія о казакахъ запорожскихъ“ кн. С. I. Мишецького. Він фактично був на Січі, спостережав події в ній, її побут, і свої власні спостереження він записав, додавши до них „мудрування“ псевдо-історика. Його оповідання, що збереглося до наших часів у п'ятьох списках, було досить популярне, хоч і не було надруковане; не дарма-ж він написав до нього „заключеніє“, звертаючися „до читача“¹⁾.

¹⁾ Нашу гадку про чималу популярність „Історіи“ Мишецького підтримують такі приклади: Д. М. Бантиш-Каменський мав примірник „Історіи“, який йому подарував

Дальша історія оповідання Мишецького була така: три списки її переховувалися в портфелях Міллера, і він видав „Історію“ Мишецького під „назвою „Извѣстія“, з невеликими змінами, року 1760. Таким чином з'явилася друга редакція „Історії о казакахъ“.

Генерал-інженір А. І. Рігельман, людина освічена, збирав матеріяли до історії України — і натрапив, звичайно, і на „Історію“ Мишецького, і на „Извѣстія“ Міллера. Можливо — що кн. Мишецького він знав персонально. Але чому він зазначив в одному місці, що тут він „списав“ у Мишецького — та не зазначив цього про інші місця — не відомо. І ось — в „Повѣствованіі“ Рігельмана ми маємо третю редакцію „Історії“ Мишецького, сполучену почасти з другою редакцією тієї самої історії, з „Извѣстіями“ Міллеровими.

А врешті треба визнати — що тут ми маємо тільки одне першоджерело — це „Історія о казакахъ запорожскихъ“ невідомого, маленького офіцера-інженіра, кн. С. І. Мишецького, без спостережень якого ні Міллер, ані Рігельман не знали-б нічого про побут Запорозжя XVIII в.

•

Сосницький підкоморій М. Ф. Ставицький (Історія України. Останнє київське видання Йогансона, стор. IV); І. Н. Болтін теж мав список „Історії“; він сам пише так: „есть у меня писемная тетрадка о началѣ Запорозжскихъ Козаковъ“, і далі подає докладну цитату про походження козаків від козарів, яку цілком узято з „Історії“ Мишецького (див.: Примѣчанія на исторію древнія и нынѣшнія Россіи Г. Леклерка, сочинення ген.-м. Иваномъ Болтинымъ, т. I, М. 1788, стор. 363 — 64, та „Історія о казакахъ“... Одесса, 1852, стор. 1 — 3. Таким чином — нам відомо існування 7 примірників „Історії о казакахъ запорожскихъ“. А скільки їх загинуло без сліду?